

Маколамиз кахрамони бир катта шаҳарда ҳоким бўлган, улкан мамлакатда бош вазир вазифасида ишлаган буюк шахс. У – ҳаётини халқ манфаати учун бағишлаган фидокор. У – ўнлаб мадрасалар қурган, юзлаб масжидлар барпо қилган, эл учун анҳор-ариклар қаздирган ихлосли мансабдор. У – қундузларини халқ хизматида, тунларини Ҳақ ибодатида ўткизган обид банд. Зотан у тўққиз ёшда Қуръони Қаримни тўла ёд олган, балогат ёшига етиб-етмасданок зўр мулло, қомил мусулмон бўлиб етишган, олим, фозил инсон, Қуръони Қарим, тафсири, фикҳ, ҳадис, балогат, шеърят, адабиёт, тилшунослик, фалсафа ва бошқа илмларни эгаллаган забардаст аллома. Сиз қахрамонимизни яхши тасаввур қилиб олдингиз-а? Энди у инсон ҳақида уни танимаган ёки таниб, ўзини танимасликка олган киши томонидан «У ароқхўр одам экан, боз устига бир қизга хуштор бўлиб қолиб, ақлидан айрилай дебди. Ёши олтимишга бориб қолганига қарамай, қирк йилдан буён ўша маъшуқасини мактар, унга етишолмай, бор-будини ҳазон қилган экан» деган гапни эшитсангиз, бунга қалбингиз ишонадими? Ақлингиз бовар қиладими?! Йўқ, албатта!

Қахрамонимиз исми шарифи Алишер. Ихлосли, фазилатли мусулмон оиласида дунёга келган. Ёшлигиданок ўзига «Навоий» деган тахаллусни ихтиёр қилган. Қелинг, энди мақсадга ўтайлик.

Навоийнинг шеърлари беш-олти ёшимдаёқ қалбимни ўзига ром этган эди. Ёшим улгайиб, ақлим тўлиб, билимим ортган сайин Навоийнинг ижоди билан қўпроқ танишишга, унинг мақсадларини тушунишга бўлган иштиёқим ва имқониятим ортиб борарди. Баъзан ўйлаб қолар эдим:

«Нахотки, шундай буюк шахс бир қизнинг ишида шунча девонлар, дostonлар ёзиб юборган бўлса?! Шаҳватпарастлик ҳеч қачон инсон фарзандига шараф олиб келган эмас. Навоийнинг сўзларида ўзига ҳос бир атамалар, мажозий меъёрлар бўлиши керак. Нафс истакларини қондиришни бирламчи гоёга айлантириб олган ҳозирги қишилар олдида ҳам бирорта шоир аёлларни ёки ичкиликни макташ билан обрў тоғгани йўқ. Исломий тасаввуф гурқираб яшнаган, ахлоқий меъёрлар бош қонун бўлган даврда бутун халқ орасида, олиму фозиллар, подшоҳу вазирлар, аҳли тасаввуф ва зоҳидлар қошида қандайдир шилқимона олди-қочдилар билан бекиёс ҳурматга сазовор бўлиш мумкинми?! Йўқ! Асло мумкин эмас! Навоий бошқа нарсага назарда тутган бўлса керак. Унинг ўзига ҳос услуби бўлиши керак».

Бундай фикр фақат менинг эмас, менимча, ҳар қандай оддий ақл соҳибининг хотирига келган.

Қолаверса, устозларимиздан бири айтганидек, ҳозир ҳам агар бирор вазир ўзи ҳақида «қалон вазир қалон қизга хуштор бўлиб қолибди» деган гапни эшитса, бу гап рост бўлган тақдирда ҳам, ўша гапни айтган одамни, керак бўлса, ўлимга ҳукм қилади. Аслида бир мамлакатнинг вазири бўлиб турган, тасарруфида ҳисобсиз бойлик қалашиб ётган эркак учун битта қизни ўзининг хоҳишига юргиза олмаслик ақлга ҳам, воқеъликка ҳам тўғри келмайди.

Демак, бу ерда бошқа гап бор. Ҳўш, нима қилиш керак?

Навоийни тушуниш учун Навоийнинг даврига қайтиш керак, албатта. Маълумки, Алишер Навоий даврида бошқа илмлар қатори тасаввуф илми ҳам ривожланган эди. Алишер Навоий ҳам нақшбандия тариқати солиқларидан эди. Бинобарин, Навоийни тушуниш учун исломий илмларни, жумладан тасаввуф илмини ҳам билиш лозим бўлади. Ҳар бир

илмнинг ўзига яраша атамалари бўлганидек, тасаввуфнинг ҳам ўзига хос атамалари бўлиши табиий. Ибн Синонинг сўзларини тушуниш учун табобат атамаларини, Форобийнинг фикрларини илгаш учун фалсафий ибораларни, мухаддисларнинг сўзларини англаш учун хадис илми истилохларини билиш лозим бўлганидек, тасаввуф ахлининг сўз-ибораларини тўғри тушуниш учун ҳам уларнинг ўзларига яраша атамаларини тушуниш керак бўлади.

Масалан, «сахих» деган сўз лугатда «соғлом, тўғри», фикх илмида «тўғри, хато эмас», хадис илмида «ишончли», сарф илмида «иллат харфлардан холи сўз», табибларда «соғ-саломат» деган маънода тушунилади. Бинобарин, «сахих» сўзини кайси маънода тушиниш бу сўзнинг кайси илмга оид китобда келаётганига қараб таъйин топади. Яна бир мисол учун «вазн» сўзини олайлик. Бу сўз умумий ҳолатда «огирлик» маъносини билдиради. «Фалон нарсанинг вазни фалонча грамм», деганга ўхшаш. Аммо бу сўз шеърийликда келса, маълум ритмга эга маълум бўгинлар йигиндиси тушунилади. Сарф, яъни морфологияда эса бу атама сўзларнинг «фа», «ъайн», «лам» муқобилидаги ҳолатини ифодалайди. «Вазн» сўзининг истилохий маъноларидан беҳабар одамдан «Навоий» кайси вазнда?» деб сўралса, ҳеч нарса тушунмай туриши турган гап. Сарф истилохидан хабардор кишигина бу саволга «Фаъолий вазнида», деб жавоб бериши мумкин. Аруз истилохларини билган инсон эса «фаъулун» вазнида деб жавоб қилади. Худди шунингдек, тасаввуфга доир сўз ва асарларни ҳам тасаввуф истилохларисиз тушуниш имконсиз.

Ҳар бир илмнинг атамаларини ўша илмнинг мутахассисларидан ўрганилганидек, тасаввуф ахлининг истилохларини ҳам ўшаларнинг ўзларидан ўрганиш керак. Бу ўринда тахмин билан иш қўриш, ўзбошимча «ижодий» ёндашув, бу илмдан хабарсиз ҳолатда оғзига келганини гапириш ёки «ўтмишни ҳозирга мослаб талкин қилиш» қабилга ўтиш ярамайди.

Камина шу мақсадда Исломуламоларининг турли исломий атамаларни, хусусан тасаввуфий истилохларни ёритган асарларига мурожаат қилдим. Шундан кейингина мен учун мушкул бўлиб турган бир қанча саволларга ўзимда жавоб топгандек бўлдим. Тасаввуф илми ҳам, бошқа исломий илмлар каби, Иломнинг илк даврларида алоҳида илм сифатида шаклланган эмас эди. Балки мусулмонлар билган Куръон ва суннат илмларининг ичида умумий тарзда ўрганилар эди. Вақт ўтиши билан Куръон ва Суннатдан олинган илмлар турли соҳаларга ажралиб, алоҳида-алоҳида илм сифатида шакллана борди. Ҳар бир соҳанинг ўзига яраша мутахассислари етишиб чиқа бошлади. Шу қатори Иломда инсоннинг ахлоқиқа, қалбига, рухий тарбиясига оид илмлар ҳам бир тўплам бўлиб ажралиб чиқди. Бу илмга доир билимларни жамлаб, алоҳида ривожлантириш учун махсус уламолар етишиб чиқди. Улар ўзларининг саҳобаи қиомлар ва тобеинлардан олган илмлари ҳамда ҳаётий тажрибаларидан келиб чиққан билимларни алоҳида китобларга туширишга киришишди. Кейин бу илмга «тасаввуф» деб ном берилди. Мусулмонларнинг орасида ушбу илмга алоҳида берилган, асосан қалбга доир илмлар билан шугулланадиган, замона фитналаридан ўзини узоқроқ олиб қочадиган, тоат-ибодат, тақво ва қалб ислоҳига ҳаммадан ҳам кўпроқ ҳаракат қиладиган кишилар пайдо бўлди. Ана ўша кишилар «зоҳидлар», «обидлар», кейинроқ «сўфийлар» деб ном олди.

Сўфийларнинг баъзиларида ўзларидаги рухий ўзгаришлар, маънавий камолот босқичлари, қалбаларида ҳосил бўлаётган кечинмаларни сир тутма олмай, айтиб юбориш ҳолатлари юзага келди. Бундай ботиний ҳолатларни ҳаммага ҳам айтиш раво

бўлмаслигини билган баъзи кишилар ўзларига хос атамаларни ўйлаб топишди. Улар бу билан ўз кечинмаларини факатгина ўзларига ўхшаган ҳолатдаги кишилар тушунадиган тарзда баён қилишни ирода қилишган эди. Бунинг учун сўзларни омма ишлатиб юрганидан бошқа маъноларда ишлатиш керак эди. Колаверса, агар улар ўзларининг ички ҳолатларини намоён қилиб қўйишса, тушунмаган, уларнинг ҳолатини хис қила олмайдиган айрим инсонлар уларга таъна қилиши ҳам муқаррар эди.

Улар ана шу мажоз йўли билан ҳам ўзларидаги ҳолатни изҳор қилишга ва айна пайтда махфий тутишга эришдилар. Қалб дардини тўқиш билан бирга риёдан ҳам саклана олдилар. Ўзларига эргашганлар учун ибрат яратиш билан бир вақтда уларни инкор этувчилардан ўзларини тўса олдилар. Шу билан бирга, ўша хис ва кечинмаларни мажоз билан ифодалашда ўзига яраша завқ ҳамда балогат ва фасохатнинг намойиши ҳам бор. Балки уларнинг рухий оламларида рўй бераётган ҳолатларни жўн сўз билан ифода қилишнинг имкони ҳам йўқ эди. Абдуррахмон Жомийнинг айтишича, бундай йўлни биринчи бўлиб тутган шахс, Зуннун Мисрий бўлган.

Хар қандай мураккаб ва кенг илмнинг ҳам бошланиш нуқтаси кичик ва содда бўлгани каби, тасаввуф атамалари ҳам илгарги ҳолатида унча кўп бўлмаган. Аммо вақт ўтиши билан бу майдон ҳам кенгайиб кетди. Тасаввуфий истилоҳлар икки қисмга: хақиқий ва мажозийларга бўлинди. Хақиқий маънодаги истилоҳларга мисол тариқасида «тавба», «риё», «узлат», «ихлос», «мухаббат» каби сўзларни келтириш мумкин. Мажозий истилоҳларга «фано», «бако», «ишк», «хижрон», «зулм», «аҳдга вафо», «ёр», «дилдор» каби сўзларни келтириш мумкин. Аввалги қисмнинг аксари Куръон, Суннат ва салафи солихларнинг сўзларидан олинган бўлса, кейинги қисм атамалар, юқорида айтиб ўтганимиздек, ўз ҳолатини оммадан яшириш мақсадида пайдо бўлган. Эҳтимол, улар ҳали келажакда жинсий майлни ҳаётнинг бош мақсади қилиб оладиган ҳозиргидек жамиятларнинг қелишини тасаввур ҳам қила олмагандирлар.

«Сўфийлар истилоҳи» деганда «сўфийнинг илохий висолга етишиш йўлида қилган покланиш, хулқланиш ва етишишдан иборат уч босқичли руҳоний сафари асносидаги завқий тажрибаларини акс эттирувчи тушунчаларни ифодаловчи сўзлар» назарда тутилади.

Тасаввуф истилоҳларининг шаклланиши ва бойиб боришида Куръони Қарим, Суннати набавийя, салафи солихларнинг хикматлари катта ўрин эгаллаган бўлса, шу билан бирга бошқа илмларнинг, жумладан фалсафанинг ҳам таъсири катта бўлган.

Сўфийларнинг истилоҳлари бошқа илмлардаги истилоҳлардан шуниси билан фарқ қиладики, бу истилоҳлар муайян бир маънога боғланиб қолмай, бир неча ирфоний маъноларда ишлатилиши мумкин. Уларнинг қайси маънода қўлланилганини атрофидаги бошқа сўзлардан чиқариб олинади. Масалан, «ёр» деганда Аллох таолони тушуниш ҳам мумкин, Расулulloх соллаллоху алайхи васалламни ёки пирни тушуниш ҳам мумкин, шунингдек, гайбий мушоҳада назарда тутилиши ҳам мумкин.

Тасаввуф ахлининг намояндаларидан бўлган Алишер Навоийнинг асралари ҳам, табиийки, ўша истилохий маънолар асосида талқин қилиниши шарт. Акс ҳолда, шундай улуг шахсиятга тил теккизган, унинг омонатига ҳам, тарихга ҳам, илмга ҳам хиёнат қилган бўламан.

Тўғри, яқин вақтлардан бери Навоийнинг айрим шеърларини тасаввуфий шарҳлаш ҳам учраб турибди. Аммо улар кўплари бирламчи ўринда ўзларининг гайриисломий тасаввурлари билан, таъбир жоиз бўлса, ҳавойи нафсларига мувофиқ тарзда шарҳлаши кузатиляпти. Тасаввуфий шарҳ қилмокчи бўлганлар ҳам муқаррар илмий асосга, чин

тасаввуфий истилохга таянмаган. Балки бу шархларнинг аксари мавхум талкинлар, тушунарсиз, гажакдор иборалар, хиссиз таъбир, тахминий тасаввурлардан бошка нарса бўлмайдиган. Бунинг устига баъзи бир журъатли каламкашлар ўшандай тасаввуфий газалларга мухаммас боғлашга ҳам кўл теккизишган. Табиийки, натижа «ковунга ковокни пайванд килгандек» бўлган.

«Илм хар кандай мураккаб нарсани соддалаштириб беради» деган койдага мувофиқ, агар биз ўша ирфоний шеърларни муаллиф назарда тутган истилохлар билан тушунишни йўлга кўйсак, ўзимизни ҳам кийнамаймиз, ўзгаларни ҳам адаштирмаймиз. Мисол учун биргина байтнинг шарх килиб кўрайлик:

Тун окшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб.

Насрий баён:

Окшом тунда ўша гулюзли ёр кулбамга шитоб билан кириб келди. Юриши тезлигидан гул юзидан терлар гулоб бўлиб куйиларди.

Маълумки, Алишер Навоий уйланмай ўтган. Агар кечкурун Навоийнинг хузурига ҳамма гафлатдалиқ пайтда у кишининг севган кизи келган бўлса, бу сир тутилиши керак. Агар биз байтнинг мана шу қабилда, бошқача килиб айтганда, «замонавий» тушунадиган бўлсак, бу билан Навоийга фақат иснод келтиришимиз муқаррар. Навоийдек буюк инсонни кўйинг, хар кандай ўзини хурмат килган одам ҳам, бундай иш рўй берган бўлса, уни бошқалардан яшириши турган гап. Демак, Навоий бошка нарсани кўзда тутган.

Навоийнинг максadini тушуниш учун у кишининг истилохларини тушунишга уринамиз. Келинг, бу байтда ишлатилган сўзларни тасаввуфий истилохлар асосида шарх килиб кўрайлик. Бу борада Мухаммад Алий Тахонавийнинг «Кашшаф истилахат ал-фунун», Абдурраззок Кошонийнинг «Истилахат ас-Суфийя», Докор Рафик Ажамнинг «Мавсуъат мусталахат ат-тасаввуф ал-ислабий» асарлари бизларга асос бўлади:

Кулба – солиқнинг қалби; (солиқ тариқат йўлини танлаган шахс)

Гулрух (гулюз) – шухуд олами, яъни Аллох таолонинг зотини мушохада қилиш ҳолати;

Гул уза хай (юздан оккан тер) – гайбий илхом.

Энди ушбу изоҳлар асосида байтнинг насрий баёнини кўрайлик:

«Хамма ёқни жаҳолат зулмати қоплаб турган бир пайтда қалбимда Аллох таолонинг зотини мушохада қилиш ҳолати юз берди. Бу мушохада шу қадар тез рўй бердики, унинг тезлигидан менга гайбий илхомлар ҳосил бўлди».

Энди ўзингиз ҳолис ўйлаб кўринг, Навоийга нисбатан аввалги уятли маънони ирода қилиш ақлга тўғрироқ келадими ёки мана бу ирфоний маъноларними? Қайси бири воқеъликка ва мантиқка тўғри келади? Бир тафаккурни ишлатиб кўринг,

Навоий аҳли жунун зумрасига кирди, Илохий,

Чу айладинг ани мажнун, Ўзингни қил анга Лайло.

Тўрт унсур қайдидин то чикмагайсен, нафъ эмас,
Османий тўрт дафтарни тутайким ёд бил.

Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужоъ.

деган инсонга кайси маъно муносиброк?!

Келинг, яна бир мисолни кўрайлик. «Хазойнул-маъоний»нинг биринчи газалида Навоий шундай дейди:

Гайр накшидин кўнгил жомида бўлса занги гам,
Йўктур, эй сокий, майи вахдат масаллик гамзудо.

Бу байт анчагина равшан.

Гайр – Аллохдан ўзга барча нарса;

Кўнгил жоми – калб ойинаси, унда Аллох таолонинг нури тажаллий килади.

Гам – монеълик, тўсик;

Сокий – муршиди комил, инсонларга рухий тарбия берувчи устоз.

Майи вахдат – тавхид завки.

Энди байтни мазкур истилохлар асосида насрий баён килиб кўрамиз:

«Эй муршид! Калб ойинасида унга Аллох таоло томонидан етадиган нурнинг акс этишини тўсадиган занг, яъни Аллохдан бошқа бирор нарсанинг накши – таъсири бўлса, тавхид завкичалик уни аритувчи, тозаловчи нарса – «гамзудо» топилмайди».

«Тавхид» деганда калб тубидан Аллох таолони барча жихатдан ягона, мутлак танҳо деб эътикод килиш, факат Аллохни риоя килиш, факат уни ўйлаш назарда тутилади.

Шунингдек, «вахдат майи» деганда тавхид калимасини ҳам тушуниш мумкин.

Хазрат Навоий унинг айтган сўзларини мақсаддан бурадиган, нотўғри талкин киладиган кишилар ҳам унинг асарларини ўқиб, ташвиқ килишлари мумкинлигини сезгани учун девонининг энг биринчи газалидаёқ бу нуқтага алоҳида танбех бериб қўйган. Юкорида биз биргина байтини ўқиб ўтган «Ашракат» деб бошланувчи газалида яна шундай байт бор:

Сен гумон килгандин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафъ этма бу майхона ахлин, зоҳидо.

«Эй тасаввуф ахлининг истилохларидан беҳабар зоҳирпараст! Сен ўйлаётган маст килувчи, ақлни кетказувчи, инсонни хор килувчи шароб ва ўша харом нарса қуйиладиган идишдан бошқа ҳам шартли равишда «жом» ва «май» бор. Бу майхонани – орифларнинг ботиний олами вакилларини (ёки муршид хонақоси ахлини) билмасдан инкор килиб юрма!»

Хулоса килиб айтганда, Навоийни тушуниш учун Навоий билган ва фойдаланган билимларни, яъни Куръон, Суннат, шариат, тарикат, тасаввуф ва бошқа илмларни билиш, ўрганиш керак бўлади. Ўрганганда ҳам асл манбалардан ўрганиш даркор. Бунинг учун, албатта, ўша давр Ислом оламида илмий муомалада бўлган тилларни яхши ўзлаштириб, манбаларни бегоналарнинг таржима ёки тавсифлари асосида эмас, асл холатида ўрганиш талаб килинади. Бинобарин, навоийшунос бўлишни истаган киши аввало ислом олими, тасаввуф билимдони бўлиши, бу илмларни билибгина қўймай, уларни ўз хаётида татбиқ этиб, зикр килинган даражаларни ўзида жорий килган бўлиши лозим. Шундагина у Навоийни тўла тушунган, у кишининг шахсиятини тўғри англаган, сўзларини яхши хис килган бўлади. Менимча, бугунги навоийшуносликнинг олдида турган энг катта муаммолардан бири шу бўлса, ажаб эмас.

Улуг бобокалонимизнинг меросларини тўла ва тўғри тушуниш ҳамда шундай талкин килиш, бу олтин меросни хақиқий, соф холатда кейинги авлодларга етказиш биз фарзандларнинг бурчимиздир. Бундай улкан вазифани шараф билан адо килиш бахтини хозирги илм ва маърифат кишиларига, алалхусус, Алишер Навоийга ўзини авлод деб билган сизу бизларга насиб килишини Аллох таолодан сўраб қоламиз.

Хусайнхон Яхё